

Anna Drożdż, Zbigniew Caputa

STUDNIE W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM POLSKI NA PODSTAWIE POLSKIEGO ATLASU ETNOGRAFICZNEGO

WSTĘP

Krajobraz kulturowy jest odzwierciedleniem działalności człowieka w środowisku przyrodniczym. Krajobraz ten ukazuje przejawy wszelkiej aktywności człowieka w środowisku, całą jego kulturę materialną i duchową (Wojtanowicz 2002). W ramach tej aktywności w krajobrazie naturalnym dochodzi do przekształceń (budowa dróg, melioracja rzek, uprawa pól), w wyniku których, powstają nowe elementy, które zmieniają charakter określonego terytorium, „oswajają” go i dostosowują do potrzeb ludzkich.

Zainteresowania badawcze autorów skoncentrowały się na wzbogacaniu krajobrazu przez formy tzw. małej architektury. Zalicza się do niej m. in. krzyże i kapliczki przydrożne, ule, pasieki, studnie, ogrodzenia i płoty. Formy te, aczkolwiek niewielkie w swej skali decydują często o harmonii krajobrazu, dokumentują kulturę gospodarowania w przestrzeni określonych społeczności lokalnych. W niniejszym opracowaniu przybliżono jeden z takich elementów małej architektury jakim są studnie. Autorzy koncentrują się przede wszystkim na wyróżnionych formach studni, które będą rozpatrywane ze względu na rodzaj urządzeń czerpiących wodę oraz ze względu na przynależność (własność) – studnie gminne i prywatne.

WYKORZYSTANE MATERIAŁY I METODY

Podstawę merytoryczną opracowania stanowią materiały zebrane drogą wywiadów według jednolitego wzorca kwestionariusza (*Ludowa kultura materialna (zagadnienia wybrane)*) w trakcie badań terenowych przeprowadzonych w 328 wsiach – punktach badawczych Polskiego Atlasu Etnograficznego¹ prowadzonych w latach 1963 - 68.

¹ Punkty badawcze mają charakter stały, tzn. wszystkie badania atlasowe prowadzone są w tych samych wsiach co ułatwia porównania, analizy i obserwację zmian zachodzących w obrębie badanych zjawisk. Punktami badawczymi stały się przede wszystkim wsie posiadające wiele cech tradycyjnych, będące reprezentantami danego regionu. Przy wyborze tych wsi dbano również o to by odległości między nimi mieściły się w przedziale 15 – 25 km.

Pytanie dotyczące studni ma następującą treść²:

56. Studnie. a) Ilość różnych form studni:

Z ręcznym wyciągiem		z żurawiem		na kołowrót		z pompą		razem
gminne	pryw.	gminne	pryw.	gminne	pryw.	gminne	pryw.	

- b) wykonać fotografie kilku studzien reprezentujących różne formy.
 c) przy studniach z ręcznym wyciągiem – narysować (sfotografować) i zapisać nazwę drąga z hakiem.
 d) przy żurawicach – narysować urządzenie, w jaki sposób założona jest dźwignia na słupie przy pomocy ośki. Zapisać nazwy: słupa, dźwigni i drąga, na którym wieszka się naczynie na wodę.

Pytanie to posiada kilka słabych stron, które rzutują na jakość zebranych materiałów. Przede wszystkim traktują zagadnienie bardzo ogólnie, przez co informacje są dość skąpe (niewielkie uszczegółowienie stanowią nieliczne spontaniczne wypowiedzi informatorów). Autor kwestionariusza nie położył odpowiednio silnego nacisku na to, w jakich jednostkach miary mają być podawane informacje dotyczące ilości studni w danej wsi. Przez to badacze terenowi stosowali zarówno zapisy ilościowe, procentowe, procentowo-ilościowe, opisowe typu: „większość”, „pozostałe”, czy też podawali informacje bardzo ogólne w postaci krzyżyka wstawionego w odpowiednim miejscu oznaczającego występowanie danej studni w badanej wsi. Tak różnorodnie przedstawiony materiał przysparzał dużo problemów przy analizie materiału i ujednocnianiu go do kształtu umożliwiającego opracowanie czytelnych obrazów na mapach.

² Kwestionariusz zawiera kolejne pytanie odnośnie studni:

l	Typy studzien	mają przekrój: okrągły	mają przekrój: prostokątny lub kw.	mają ściany z:				Uwagi
				dyli	kamienia	cegły	betonu	
1	z ręcznym wyciągiem							
2	z żurawiem							
3	na wał z korbą							
4	z pompą							

Materiały, będące wynikiem opracowania odpowiedzi uzyskanych na powyższe pytania, pozwoliły zaobserwować różnorodność form, ich zróżnicowanie regionalne na terenie Polski oraz bogactwo wariantów w wybieranych materiałach i nadawanych studniom kształtach. Ciekawym zagadnieniem również pominiętym ze względów formalnych w powyższym opracowaniu jest nazewnictwo gwarowe niektórych elementów studni. Wszystkie te informacje pozwalają wyciągnąć co najmniej kilka interesujących wniosków, które dotyczą, zarówno samego przedmiotu badań jako jednego ze zwiercadeł, w którym odbija się kultura miejscowej społeczności, jak i procesów przemian, etapów zaniku jednych form a ekspansji innych.

Podczas prac syntetycznych starano się wszystkie informacje przedstawić w formie procentowej. Wymagało to przekształcenia niektórych informacji ilościowych i – nazwijmy to – graficznych na procenty³. Zabieg ten umożliwił przygotowanie informacji do umieszczenia na mapie i stworzenie czytelnego obrazu kartograficznego. Należy sobie jednak zdawać sprawę, iż takie przetworzenie informacji w pewien sposób deformuje obraz badanego zjawiska, pozwala opracować bardzo ogólne obrazy omawianych artefaktów kulturowych. Pomimo tylu zastrzeżeń materiał ten ma znaczącą wartość merytoryczną. Przede wszystkim jest to jedyny w Polsce, tak bogaty materiał na ten temat, obejmujący zasięgiem badań obszar całego kraju. Brak precyzji w niektórych przypadkach nie umniejsza wartości informacyjnej przeprowadzonych wywiadów.

Wyniki tych badań nie były do tej pory nigdzie publikowane, jest to więc pierwsza ich analiza. Materiał został opracowany w ramach metody etnogeograficznej⁴, którą po raz pierwszy wsparto narzędziami GIS. Wyniki tego opracowania jest więc wynikiem pewnego eksperymentu.

Archiwalne materiały postanowiono zgromadzić w bazie danych i przedstawić w postaci mapy numerycznej. Mapa podkładowa Polski wraz z siatką punktów badawczych i sygnaturami jest kontynuacją manieri przyjętej przez etnografów polskich⁵. W celu zarejestrowania rastra wykorzystano program ArcInfo i układ 92. Tak zarejestrowaną mapę przeniesiono do programu ArcView i stworzono bazę punktów badawczych PAE. Dane przechowywano początkowo w tabelach tekstowych następnie konwertowano do arkuszy kalkulacyjnych, porządkowano dokonując wstępnej korekty. Kilkanaście tabel zawierających dane ankietowe z 328 wsi – punktów badawczych Polskiego Atlasu Etnograficznego identyfikowane są poprzez sygnatury reprezentujące te punkty. Tak przygotowane dane zostały zaimportowane do programu ArcView, gdzie została przygotowana baza danych.

W pierwszej kolejności obliczono podstawowe wskaźniki statystyczne oraz udział procentowy poszczególnych typów studni w punktach ankietowych⁶. Przeprowadzono następujące analizy: rozmieszczenie studni gminnych i prywatnych

³ Znak '+' przyjmowano jako udział procentowy, np. dwa '+' – udział po 50%, itd.; opisy 'wszystkie' jako 100%, 'większość' jako 90%, rzadko jako 10%; pomijano punkty z niepewnymi lub nie sprawdzonymi informacjami.

⁴ Więcej informacji na temat metody etnogeograficznej można znaleźć w: Moszyński *Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii*, Wrocław – Kraków – Warszawa 1958; K., Kłodnicki Z., *Przestrzenne ujęcie zjawisk kulturowych (Z myślą o „Karcie kulturowej rzeki”)*, Rzeki. Kultura – Cywilizacja – Historia, t. 3, Katowice 1994; Kłodnicki Z., *Metody geograficzna i retrogresywna w badaniach nad genezą tradycyjnej kultury*, Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 5: *Miejsca znaczące i wartości symboliczne*, red. Irena Bukowska-Floreńska, Katowice 2001.

⁵ Inicjatywę opracowania Polskiego Atlasu Etnograficznego podjęło Polskie Towarzystwo Ludoznawcze po II wojnie światowej. W latach 1946 – 1953 ustalono podstawowe koncepcje kartogramów PAE, wykonano mapę podkładową zaprojektowaną przez J. Gajka oraz rozpoczęto pierwsze badania. Mapa podkładowa PAE posiada specjalną sieć sekcji i pól. Ich numeracja tworzy sygnaturę wsi – punktu badawczego, która określa jej dokładne położenie. Zabieg ten „uwalnia kartogramy PAE od napisów, numerów itp., które zaciemniają czytelność mapy” (red. Gajek, 1958: 13).

⁶ Podobne analizy przeprowadzono dla kształtów studni oraz materiału z jakiego zostały ocembrowane. Wyniki tych analiz zostały zapisane w osobnych polach bazy danych oraz przedstawione na mapach.

oraz ich udział procentowy w poszczególnych wsiach; formy studni (z ręcznym wyciągiem, na wał z korbą, z żurawiem i z pompą) i rozkład przestrzenny na terenie Polski oraz ich przynależność – gminną lub prywatną.

Zastosowanie tego oprogramowania pozwoliło na stworzenie spójnego systemu pozwalającego gromadzić informacje, analizować i wizualizować dane etnograficzne.

STUDNIA JAKO ELEMENT KRAJOBRAZU I KULTURY

Dostępność wody jest nieodzownym czynnikiem ludzkiej egzystencji i rozwoju gospodarczego. Do zaspokojenia tych potrzeb służyły m.in. studnie. Wodę czerpano ze studni ogólnodostępnych – gminnych, prywatnych lub z potoków i innych zbiorników wodnych. (przenoszono ją najczęściej w drewnianych konwiach, później w blaszanych wiadrach, do transportu używano przede wszystkim nosideł drewnianych naramiennych⁷). Jednym z aspektów kultury duchowej i symbolicznej jest kultura ludowa związana z wodą. Znaczenie wody w kulturze ludowej zostało udokumentowane w literaturze etnologicznej (Grabińska-Szcześniak, 2003; Labeda, 2001, 2003; Moszyński, 1967; Tylkowa, 1983, Żwak, 2003). Powszechnie uważano, że woda ma moc oczyszczającą i uzdrawiającą. W takich celach ludzie udawali się do źródeł, stawów i przede wszystkim właśnie do studni.

Do budowy studni, w przypadku obiektów najstarszych, wykorzystywano przede wszystkim materiał naturalny, najłatwiejszy do zdobycia – kamienie, drewniane belki, później cegły i betonowe kręgi. Częściowo o formie stawianej studni decydowała głębokość, na której znajdowała się woda oraz warunki hydrologiczne konkretnego obszaru (Myga-Piątek, 1997, 2002). Studnie z kołowrotem i żurawie pojawiały się, tam gdzie woda występowała głęboko pod ziemią, tj. należały do klasy studni głębokich⁸. Studnie z wyciągiem ręcznym stosowano w przypadku płytkiego występowania poziomów wodonośnych. Nieco odmienny charakter posiadają studnie z pompą, charakterystyczne dla Polski zachodniej. Ich powszechność wiąże się z rozwojem gospodarczym tych terenów oraz silnymi wpływami dochodzącymi z terenów Europy zachodniej.

Wymienione wyżej czynniki należą do nielicznych wpływających na wygląd, charakter i lokalizację danej studni. W literaturze przedmiotu można znaleźć nieliczne typologie studni. Do nich należy typologia opracowana przez U. Mygę-Piątek (2002), która analizuje zinventaryzowane obiekty ze względu na:

⁷ Na temat nosideł pisał Z. Kłodnicki m.in.: *Transport siłami ludzkimi w*: Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego, tom IV „Transport i komunikacja lądowa”, s. 9 – 109, mapy 240, 241; *Przestrzenne ujęcie zjawisk kulturowych (Z myślą o „Karcie kulturowej rzeki”)* w: „Rzeki. Kultura – Cywilizacja – Historia”, t. 3, s. 45 – 66, gdzie na str. 49 umieścił mapę „Występowanie nosideł do noszenia wody w konwiach i wiadrach”.

⁸ porównaj: Urszula Myga-Piątek, *Zabytkowe studnie w krajobrazie Wyżyny Częstochowskiej*, [w:] Problemy ochrony środowiska i kształtowania krajobrazu Górnego Śląska na tle doświadczeń z innych regionów Polski, Sosnowiec 2002, s. 100 – 114.

- wiek i rodzaj utworów wodonośnych,
- głębokość,
- budowę wewnętrzną,
- obudowę zawietrzną i rodzaj zabezpieczeń,
- urządzenia czerpiące wodę,
- przekrój otworu studziennego,
- wielkość otworu studziennego,
- klasę architektury,
- stan sanitarny,
- walory użytkowe,
- wiek budowy⁹.

Omawiając dany element krajobrazu kulturowego, można odnieść się do niektórych wymienionych wyżej kryteriów, które umożliwiają dostrzeżenie bogactwa wartości estetycznych, w jaki został zaopatrzony ten element. Ponadto wpływ gospodarowania wodą oraz budowa geologiczna i warunki hydrologiczne odzwierciedlają stan zachowania tych obiektów oraz pośrednio informują o roli jaką pełnią dla społeczności lokalnej (Myga-Piątek, 2002). Na kształcie studni, wzornictwie elementów składowych, doborze materiałów odbija się w dużej mierze estetyka ludowa. Niektóre ze studni posiadają daszki, drzwiczki (nierazko zdobione), w czasach późniejszych malowane. Formy te pomimo, iż wytworzone ludzką ręką, nie stanowią opozycji do naturalnych elementów krajobrazu kulturowego; budowniczy korzystając z naturalnych materiałów inspirowali się także kształtem i harmonią przyrody. Czynniki te powodują, że studnie wpasowują się w naturalny krajobraz, stanowią integralną całość ze środowiskiem, w którym zostały usytuowane. Cechy takie posiadają przede wszystkim studnie budowane na terenach wsi o tradycyjnym modelu gospodarowania.

W przeszłości studnie posiadały wiele cech symbolicznych, które współcześnie są coraz mniej czytelne, a które zostały utrwalone m.in. w podaniach i legendach. Cech tych można doszukiwać się również w przedchrześcijańskiej wierze ludowej. Jak pisze P. Kowalski (1998): „*znaczenie studni związane jest przede wszystkim z wypełniającą jej głębię wodą, której lustro stanowi ostateczną granicę (...) ta woda jest też cudownym napojem. Studnia wykopana w ziemi i prowadząca w dół, w ciemność, do krainy zmarłych, jest drogą, którą można przekroczyć granice ludzkiego świata*”¹⁰. W trakcie nabywania cech jednego elementu kulturowego (wody) przez drugi (studnia), ludzie obdarzają je szacunkiem, niektóre z czynności związanych ze studnią nabierają właściwości tabu (studnia jako miejsce medialne – w którym przenikają się dwa światy wymaga wzmożonej

⁹ Urszula Myga-Piątek, *Zabytkowe studnie w krajobrazie Wyżyny Częstochowskiej*, [w:] Problemy ochrony środowiska i kształtowania krajobrazu Górnego Śląska na tle doświadczeń z innych regionów Polski, Sosnowiec 2002, s. 100 – 114.

¹⁰ Kowalski Piotr, *Leksykon znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa – Wrocław 1998, str. 535.

ochrony¹¹); także w momentach przejścia w życiu człowieka odgrywa ona niepoślednią rolę. Z bogatej literatury etnograficznej i folklorystycznej znane są wątki magiczne, wróżby oraz wierzenia związane z tym miejscem¹². Należy również zauważyć, iż studnia jest nieodłącznym elementem wielu świątyń i miejsc pątniczych. Jak zauważa P. Kowalski (1998): „w wielu świątyniach świata spotyka się święte źródła, które dostarczają wody niezbędnej do rytualnych ablucji i pożądanej <żywej wody>. Są to często studnie, które ze względu na lokalizację w miejscu konsekrowanym są samym centrum świata”¹³.

Studnie, pomimo tak ważnej funkcji spełnianej w przeszłości oraz tak znaczącej roli nadanej im przez człowieka, obecnie są zapominane i coraz słabiej dostrzegane, stanowią zanikający element krajobrazu kulturowego. W przeciwieństwie do kapliczek i krzyży przydrożnych, które są nosicielami cech sakralnych, czytelnych dla członka danej kultury, studnie swą czytelność straciły. Zaistniało to w chwili, gdy odebrano studniom ich podstawową funkcję – sztucznego źródła wody i zastąpiono ją, zdawałoby się, doskonalszymi urządzeniami. Podsumowując należy podkreślić, iż studnia jest ważnym walorem krajobrazu kulturowego a często stanowi obiekt zabytkowy małej architektury.

ZRÓŻNICOWANIE FORM STUDNI ZE WZGLĘDU NA RODZAJ URZĄDZENIA CZERPIĄCEGO WODĘ – WYNIKI ANALIZY PAE

Materiał ankietowy zebrany podczas badań w latach 60. XX w. pozwala rozróżnić studnie ze względu na rodzaj urządzenia czerpiącego wodę. Na terenie Polski można wyróżnić kilka podstawowych form studni:

- z żurawiem,
- z wyciągiem ręcznym,
- na wał z korbą (zwana również studnią na kołowrót),
- z pompą.

Dwie pierwsze są typami najstarszymi i najprostszymi w swej budowie, kołowrót i pompy należą do form nowszych. Zebrany materiał zawiera również informacje dotyczące studni jako elementu stanu posiadania - prywatnego lub gminnego (gromadzkiego).

STUDNIE GMINNE

Obliczono udział procentowy typów studni w poszczególnych punktach badawczych (co zostało przedstawione na rysunkach 1–2), następnie obliczono

¹¹ patrz: Kowalski, ..., 537.

¹² Właściwość studni jako miejsca spotkań towarzyskich zachowała się w licznych piosenkach ludowych, baśniach oraz w niektórych legendach i podaniach.

¹³ patrz: Kowalski, ..., 535.

wartości średnie, mediany i odchylenia standardowe dla poszczególnych typów studni w całej bazie danych (tab. 1a, b). Zestawienie ilościowe wszystkich badanych wsi pozwala na stwierdzenie, iż w punktach badawczych występowała najczęściej jedna studnia gminna (tab. 1a). Studnie gminne mają stosunkowo mały udział we wszystkich badanych studniach. Studnie gminne z żurawiem występują w kilku wsiach w Kotlinie Sandomierskiej i Roztoczu (Rys. 1a). Studnie gminne z kołowrotem prawie 100 procentowy udział mają tylko w Garbnie (okolice Kętrzyna) i w Wojślawicach (okolice Koziegłów). Wymienić można jeszcze studnie gminne z pompą, które występują wyraźnie w zachodniej części Polski. Natomiast dominują (80–100%) w zachodniej części Pobrzeża Słowiańskiego i Wyżynie Śląskiej. W badaniach ankietowych zanotowano dwie studnie gminne z wyciągiem ręcznym we wsiach Mazów (ok. Sulechowa) i Siemowo (ok. Gostynia) oraz z żurawiem we wsiach Welnin (ok. Buska Zdroju), Łukowa (ok. Biłgoraja) i Mazili (ok. Tomaszowa Lub.). Częściej notowane były studnie gminne na kołowrót i z pompą nawet do 5 studni w jednej wsi.

Tab. 1. Zestawienie statystyczne badanych studni w 328 wsiach: a) wartości ilościowe badanych studni, b) udział procentowy poszczególnych typów studni w punkcie badawczym.

Tab. 1. Statistical summary of research wells from 328 villages: a) each box represents the mean, median or standard deviation of the number of wells included in the study, b) the percentage of each type of well within each village.

Studnie Wells a)	z ręcznym wyciągiem gminne with a hand drawing tool public	z ręcznym wyciągiem prywatne with a hand drawing tool private	z żurawiem gminne with a crane public	z żurawiem prywatne with a crane private	na kołowrót gminne with a winch public	na kołowrót prywatne with a winch private	z pompą gminne with a pump public	z pompą prywatne with a pump private
Średnia	1	12	1	7	2	29	3	17
Mediana	1	4	2	2	1	11	1	7
Odch. standard.	0,5	19,7	0,8	15,6	1,1	103,0	9,3	25,2

b)

Średnia [%]	15	24	30	21	18	54	14	40
Mediana [%]	14	20	25	12	8	50	5	33
Odch. standard.	11,5	20,3	23,1	22,3	23,9	30,4	21,7	31,6

Z obliczonego udziału procentowego typów studni w punktach badawczych zestawiono średnie, mediany i odchylenie standardowe osobno dla studni gminnych i prywatnych. Zestawienie to wskazuje na znaczący udział studni gminnych z żurawiem w badanych wsiach (średnia 30%). Natomiast dużo mniejszy udział wśród studni gminnych mają studnie z wyciągiem ręcznym (15%) oraz najmniejszy

udział studnie z pompą średni tylko 14% ale z dużo mniejszą wartością środkową populacji i odchyleniem standardowym, co wskazuje na duże zróżnicowanie ilościowe tego typu studni w punktach badawczych.

STUDNIE PRYWATNE

Biorąc pod uwagę podział studni ze względu na własność zanotowano najwięcej studni prywatnych z kołowrotem – średnio 29 studni we wsi (jednak wartość środkowa populacji wynosi 11) i stanowią one znaczący udział procentowy wśród studni w badanych wsiach (54%). Znaczący udział w badanych wsiach mają studnie z pompą (średnio 17 studni we wsi). Małe wartości średnie ilości studni z żurawiem (7) i z ręcznym wyciągiem (12) oraz mały udział procentowy tych typów studni, odpowiednio 21% i 24% wskazuje na mniejsze znaczenie tych studni w stosunku do studni z kołowrotem czy studni wykorzystujących pompę jako urządzenie czerpiące wodę.

Zestawienie danych i analiza graficzna na mapach numerycznych ukazują zasięgi występowania studni. Po pierwsze wyraźnie dominują studnie prywatne we wszystkich wyróżnionych typach studni (Rys. 1–2). Dużo bardziej przejrzysty jest rozkład przestrzenny studni prywatnych w porównaniu do rozmieszczenia studni gminnych. Studnie z pompą dominują w części zachodniej Polski. Czytając mapę można poprowadzić granice zasięgu występowania tego typu studni począwszy od Pobrzeża Kaszubskiego zaliczając zachodnią część Pojezierza Mazurskiego, dalej przez Pojezierze Chełmińskie, Nizinę Wielkopolską, Wyżynę Śląską aż po Śląsk Cieszyński. Studnie z kołowrotem pojawiają na terenie całego obszaru badań jednak z wyraźną przewagą procentową (od 80–100%) w centralnej i wschodniej części Polski (Rys. 2a). Na Pojezierzu Chełmińskim i Mazurskim występują one obok studni z pompą zastępując pozostałe typy studni. Prace dotyczące Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej wskazują również, iż dominującym typem jest studnia z kołowrotem i drewnianym daszkiem (Myga-Piątek, 1997). Znacznie mniejszy udział stanowią studnie z żurawiem (średnio 21% dla wszystkich punktów) i występują sporadycznie, w największym zagęszczeniu we wschodniej Polsce, w szczególności na Nizinie Podlaskiej i Nizinie Sandomierskiej (Rys. 1a). Studnie z ręcznym wyciągiem 100% udział stanowią we wsiach Polski centralnej i południowej (Rys. 1b). Koncentrują się one na Nizinie Mazowieckiej, Pogórzu Wielickim i Ciężkowickim oraz w Beskidach. Można jeszcze dodać, że zauważa się duży udział wsi w których nie dominuje żaden typ studni. W 30% wsi udział typów studni nie przekracza 60%, a w 33% badanych wsi występuje tylko jeden typ studni.

ROZKŁAD PRZESTRZENNY STUDNI NA OBSZARZE POLSKI

Analiza tych danych oraz przedstawionych map pozwala wyprowadzić kilka interesujących obserwacji etnograficznych. Jak wcześniej wspomniano studnie

z żurawiem i wyciągiem ręcznym są formami najprostszymi, w Polsce stawianymi najwcześniej. Studnie z żurawiem śladowo występują na obszarach zachodnich i centralnych, studnie z wyciągiem ręcznym występują na Przedgórzu Sudeckim, natomiast nieco większe ich skupiska zanotowano w Polsce wschodniej i południowej. Studnie z żurawiem występują przede wszystkim w dwóch skupiskach: na Nizinie Podlaskiej i południowo – wschodnim krańcu Polski¹⁴. Skupiska te mają charakter zasięgów zwartych, krańcowych. W przypadku studni z wyciągiem ręcznym ma miejsce zasięg rozproszony tego zjawiska, w niewielkim stopniu dominują na terenach południowych oraz centralnych – wzdłuż biegu Wisły. Zasięg ten ma również charakter krańcowy. Obszary, na których zaobserwowano występowanie tych artefaktów kulturowych, mają charakter tradycyjny, w ich granicach dłużej istnieją zjawiska i elementy kultury, które w innych miejscach uległy wyparciu. Obrazy powstałe na mapie pozwalają wnioskować, iż obie formy były w przeszłości znacznie bardziej popularne, podczas ekspansji form nowszych zanikały i na ostatnim etapie przetrwały jako niewielkie „wysepki” na owych bardziej zachowawczych terenach¹⁵.

Występowanie studni z pompą, jak to zostało wspomniane, zaznacza się zwartym zasięgiem w Polsce zachodniej. Studnia z pompą w niewielkim stopniu ekspanduje w stronę centralnej i południowej Polski. Natomiast zauważa się silną dominację na Pojezierzu Mazurskim co może być spowodowane wpływem gospodarki Prusów jeszcze przed II Wojną Światową. Forma ta jest stosunkowo nowa w Polsce, prawdopodobnie została zapożyczona z sąsiednich terenów zachodnich i upowszechniała się w większości na obszarach im najbliższych: Wielkopolsce, Dolnym Śląsku, Pomorzu Zachodnim. Ekspansja w głąb Polski widoczna jest w niewielkim stopniu.

Odczytując obraz zawarty na mapie przestrzennego rozmieszczenia studni z kołowrotem (Rys. 2a) można stwierdzić, iż najpowszechniejszą formą występującą na przebadanym obszarze była studnia z kołowrotem. Jednak typ ten ustępuje swoim zasięgiem typowi studni z pompą w zachodniej części Polski.

WNIOSKI

Uporządkowany materiał archiwalny Polskiego Atlasu Etnograficznego pozwolił wydzielić studnie ze względu na własność – gminne i prywatne oraz ze względu na sposób czerpania wody – z ręcznym wyciągiem, z żurawiem, na kołowrót i z pompą. Przeprowadzone analizy dowodzą dominacji studni prywatnych

¹⁴ Obraz ten pozwala założyć dwie hipotezy: zasięgi zwarte na krańcach wschodnich Polski, które posiadają charakter zachowawczy ukazują typ najstarszy studni, można także obraz ten odczytać, jako granicę znacznie większego zasięgu występowania tegoż artefaktu na obszarze Europy Wschodniej. Udowodnienie tychże hipotez wymaga dalszych dogłębniejszych studiów nad tym zagadnieniem.

¹⁵ Materiał terenowy nie zawiera informacji o czasie zaniku jednych form a upowszechnianiu się kolejnych, co nie pozwala na dokonanie analiz tych zjawisk ze względu na chronologię ich występowania.

na terenie całej Polski. Studnie gminne występują średnio 1-2 razy w punktach badawczych, natomiast prywatne od 7 do 29 studni. Wśród studni prywatnych dominują studnie na kołowrót (54% średni udział we wsiach), następnie z pompą (40%), z ręcznym wyciągiem (24%) i z żurawiem (21%).

Analiza przestrzenna wskazuje na dominację studni z kołowrotem na terenie całej Polski, natomiast studnia z żurawiem występuje częściej i liczniej na wschodzie Polski (Nizina Podlaska, Nizina Sandomierska), a typ studni z wyciągiem ręcznym na Pogórzu Karpackim i Nizinie Mazowieckiej. Szczególnie silnie zaznacza się granica występowania studni z pompą – przebiega ona z południa na północ Polski (począwszy od Pobrzeża Kaszubskiego przez zachodnią część Pojezierza Mazurskiego, Nizinę Wielkopolską aż do Śląska Cieszyńskiego).

Tak ogólne spojrzenie na problematykę dotyczącą studni rozpatrywanych jako element krajobrazu kulturowego pozwala stwierdzić:

- studnie stanowią jeden z istotnych elementów mentalnym otaczającego świata,
- podział studni ze względu na rodzaj urządzeń służących do czerpania wody pozwala stworzyć mapy przedstawiające zachodzące zmiany: zarzucanie jednych form, upowszechnianie się innych;

Zastosowanie metody etnogeograficznej połączonej z narzędziami GIS, a w szczególności przygotowanie obszernej bazy danych, przeprowadzenie analiz przestrzennych oraz ich wizualizacja nadaje pracom etnograficznym nową jakość.

ŹRÓDŁA

Materiały PAE Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Pracowni Atlasu Etnograficznego zebrane we wsiach – punktach badawczych PAE według *Kwestionariusza – notatnik dla kartograficznych studiów etnograficznych. Ludowa kultura materialna (zagadnienia wybrane)*, oprac. J. Gajek, Wrocław 1964.

LITERATURA

Grabińska –Szczęśniak 2003: *Użytkowanie i symbolika wody na pograniczu łemkowsko-bojkowskim w latach 30-tych xx wieku* [W]: U.Myga-Piątek (red.) Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej, Wydział Nauk o Ziemi, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec: s. 401-408

Labeda, A., 2001: Wiedza i wierzenia ludowe jako czynnik otaczającego środowiska (na przykładzie wsi polskiej). [W]: M. Rzętała (red.) Z badań nad wpływem antropopresji na środowisko, t. 2, Sosnowiec: s. 67–71.

Labeda A. 2003: [W]: *Symboliczno-magiczne znaczenie wody w tradycyjnej kulturze wsi polskiej*, U.Myga-Piątek (red.) Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej, Wydział Nauk o Ziemi, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec: s. 137-151

Kowalski P., 1998: *Leksykon znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa – Wrocław, str. 535.

Moszyński, K., 1967: *Kultura ludowa Słowian. T. 2. Kultura duchowa*, cz. 1. Warszawa.

- Myga-Piątek, U., 1997: Studnie jako zanikający element krajobrazu kulturowego Wyżyny Częstochowskiej. *Czasopismo Geograficzne* LXVIII, 3–4: 327–340.
- Myga-Piątek, U., 2002: *Zabytkowe studnie w krajobrazie Wyżyny Częstochowskiej*, [w:] Problemy ochrony środowiska i kształtowania krajobrazu Górnego Śląska na tle doświadczeń z innych regionów Polski, Sosnowiec, s. 100 – 114.
- Myga-Piątek, U., 2003: Zabytkowe obiekty architektoniczne w krajobrazie planowanego Jurajskiego Parku Narodowego. W: J. Partyka (red.) *Ochrona dóbr kultury i historycznego związku z przyrodą w parkach narodowych*, Ojców: 573–584.
- Polski Atlas Etnograficzny. Zeszyt próbny, red. J. Gajek, Wrocław 1958.
- Tylkowa, D., 1983: Rola wody w wierzeniach i praktykach magicznych. *Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie* 8: 84–89.
- Wojtanowicz J., 2002: *Geneza i wiek krajobrazów kulturowych Europy*. [W:] A.T.Jankowski, U.Myga-Piątek, G.Jankowski (red.) *Problemy ochrony i kształtowania krajobrazu Górnego Śląska na tle doświadczeń z innych regionów Polski*. Wydział Nauk o Ziemi, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec: 13–20.

SUMMARY

Wells in polish cultural landscape; based on the Polish Ethnographic Atlas

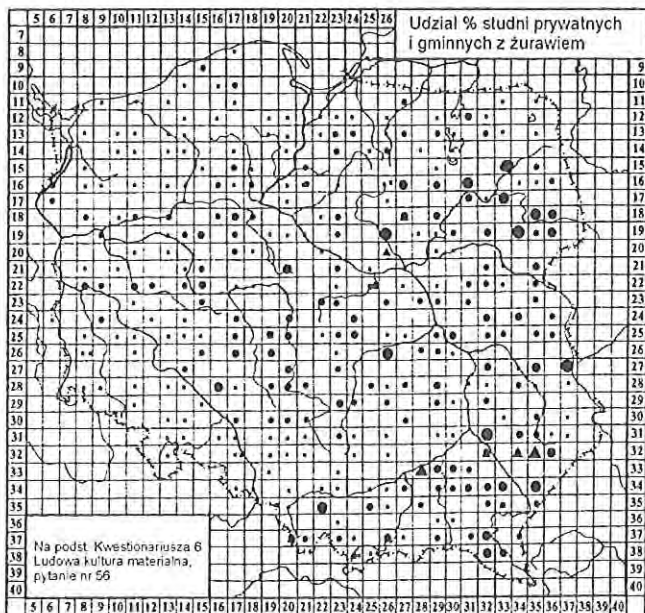
The well, an element of small architecture, was described in this paper. We discussed forms of the well based on two distinctions: the type of device used to draw water, and the affiliation of the well. The primary data were collected through interviews conducted in a field study of 328 villages, the research points of the Polish Ethnographic Atlas. The data were analyzed using an ethnographic method, which GIS tools for the first time. The data base was created by importing archival data to the ArcView program. We conducted statistical and graphical analyses as well as a discussion on the place of wells in material and spiritual culture. The description of types of water drawing devices enable us to create a map of changes that occurred: the disappearance of certain types of devices and spread of others. The ethnographic maps enabled the creation of precise divisions of the cultural landscape with regard to discussed cultural artifacts.

Anna Drożdż

Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji
Uniwersytet Śląski – Filia w Cieszynie
ul. Bielska 62
43-300 Cieszyn

Dr Zbigniew Caputa

Katedra Geografii Fizycznej
Wydział Nauk o Ziemi
Uniwersytet Śląski
ul. Będzińska 60
41-200 Sosnowiec

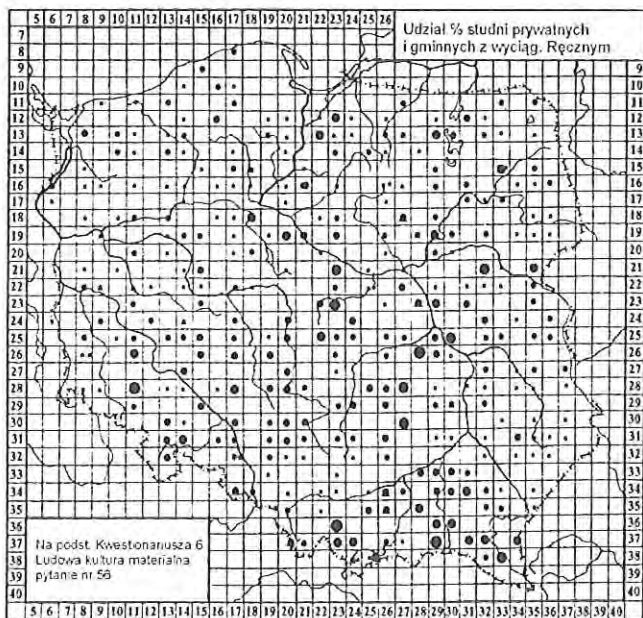

Studnie prywatne [%]

- 0
- 1 - 20
- 21 - 40
- 41 - 60
- 61 - 80
- 81 - 100

Studnie gminne [%]

- 0
- 1 - 20
- ▲ 21 - 40
- ▲ 41 - 60
- ▲ 61 - 80
- ▲ 81 - 100

Studnie prywatne [%]

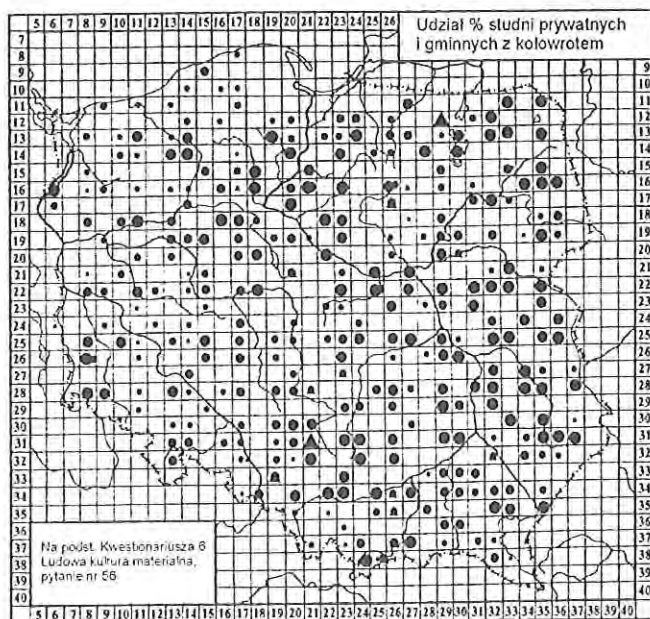
- 0
- 1 - 20
- 21 - 40
- 41 - 60
- 61 - 80
- 81 - 100

Studnie gminne [%]

- 0
- 1 - 20
- ▲ 21 - 40
- ▲ 41 - 60
- ▲ 61 - 80
- ▲ 81 - 100

Rys. 1. Udział procentowy studni (A) z żurawiem i (B) z wyciągiem ręcznym jako urządzeniem czerpiącym wodę. Trójkątem oznaczono studnie gminne a kołem studnie prywatne.

Fig. 1. The percentage of wells using (A) winch, and (B) hand drawing tool as devices for drawing water. Triangles mark public wells, and circles private wells

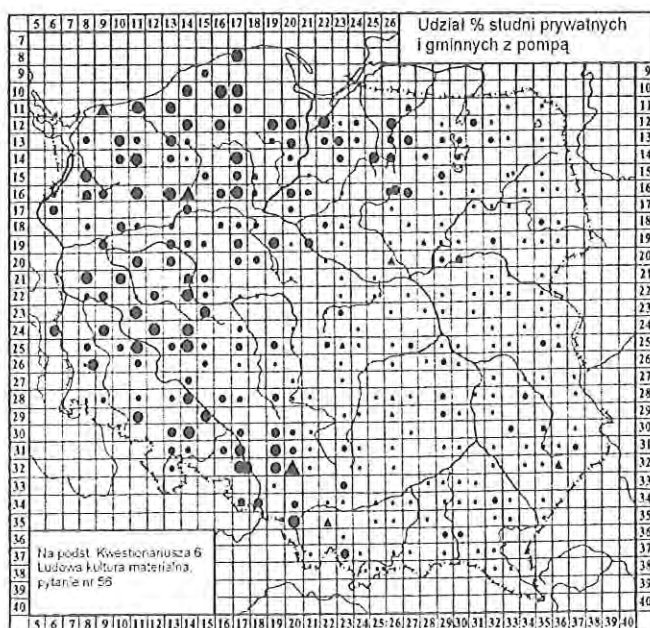

Studnie prywatne [%]

- 0
- 1 - 20
- 21 - 40
- 41 - 60
- 61 - 80
- 81 - 100

Studnie gminne [%]

- 0
- ▲ 1 - 20
- ▲ 21 - 40
- ▲ 41 - 60
- ▲ 61 - 80
- ▲ 81 - 100

Studnie prywatne [%]

- 0
- 1 - 20
- 21 - 40
- 41 - 60
- 61 - 80
- 81 - 100

Studnie gminne [%]

- 0
- ▲ 1 - 20
- ▲ 21 - 40
- ▲ 41 - 60
- ▲ 61 - 80
- ▲ 81 - 100

Rys. 2. Udziel procentowy studni (A) z kolowrotem i (B) z pompa jako urzadzaniem czerpiacym wode. Trójkatami oznaczono studnie gminne a kolami studnie prywatne

Fig. 2. The percentage of wells using (A) crane, and (B) pump as devices for drawing water. Triangles mark public wells, and circles private wells

Fot. 1. Studnia z pompą. Idzików. Fot. K.Hanisch, 1966
Photo 1. Well with a pump Grabezak. Fot. K.Hanisch, 1965

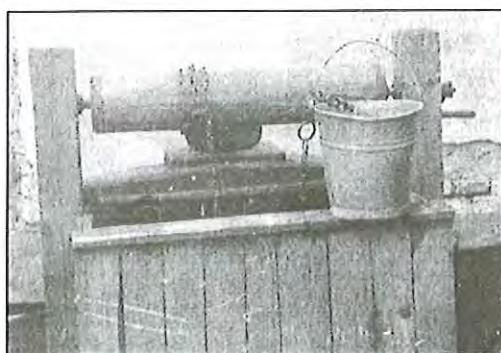
Fot. 2. Studnia z pompą drewnianą
Photo 2. Well using a wooden pump

Fot. 3. Studnia kołowrotem. Zielonice.
 Fot. T.Skarżyński, 1961
Photo 3. Well with a winch

Fot. 4. Studnia z żurawiem Jezioro.
 Fot. K.Hanisch, 1966
Photo 4. Well with a crane

Fot. 5. Studnia z kołowrotem. Idzików.
 Fot. K.Hanisch, 1966
Photo 5. Well with a winch

Fot. 6. Studnia z wyciągiem ręcznym. Rajcza.
 Fot. Z.Caputa, 2003
Photo 6. Well with a hand drawing tool